Участь Колегії Павла Галагана в громадському житті України

Друга половина XIX – початок XX століття характеризується активізацією громадсько-педагогічних ініціатив, просвітницьких об'єднань, наукових товариств щодо поширення освіти в народі з метою формування національного світогляду. У середовищі української інтелігенції відбувається інтенсивне об'єднання однодумців у справі просвітництва, розвитку української школи, актуалізується питання запровадження української мови й літератури в зміст освіти, підвищення освітнього рівня українського народу.

На цьому етапі соціально-економічного і промислового розвитку держави інтенсифікується розвиток науки і техніки, культури, а отже, такої невід'ємної її складової як освіта. Пожвавлюється видавнича діяльність (встановлюється український правопис, з'являються україномовні видання, збільшується кількість педагогічних періодичних видань). Велика увага приділялась питанню необхідності вивчення національних мов та викладання на них, історії рідного краю в змісті загальної освіти. Створюються національні підручники, впроваджуються в педагогічний процес українознавчі дисципліни (народознавство, краєзнавство).

У другій половині XIX – на початку XX століття в Україні головними науковими осередками були університети Києва, Харкова, Одеси, наукові товариства (наприклад, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, Археологічне товариство – громадська організація для дослідження, популяризації та охорони археологічних пам'яток Галичини, Наукове товариство імені Шевченка, Історичне товариство імені Нестора-літописця та інші), які об'єднували дослідників, громадських діячів та вчених-педагогів. Українська наука розвивалася завдяки їх зусиллям, активній науково-педагогічній та культурно-громадській діяльності.

Одним із осередків формування української інтелектуальної еліти, унікальним освітньо-виховним закладом другої половини XIX – початку XX століття стала Колегія Павла Галагана, яка вирізнялася новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу, а викладачі та випускники Колегії стали особливою когортою українських науковців, культурних та громадських діячів.

Колегію Павла Галагана було відкрито 1 жовтня 1871 року в м. Києві. За 49 років свого функціонування заклад підготував учнів, які виявляли активну життєву позицію, високий професіоналізм, користувалися повагою і авторитетом колег, громадськості. Серед них були відомі педагоги (Г. Житецький, Г. Костюк, А. Степович та ін.), медики (О. Красковський, П. Нечай, І. Сабанеєв, М. Страдомський та ін.), фізики (Б. Раєвський, О. Яницький та ін.), природознавці (Г. Левитський, В. Липський та ін.), історики (М. Максимейко, О. Малиновський, Л. Окіншевич, Й. Покровський та ін.), філологи (М. Драй-Хмара, М. Калинович, Н. Котляревський, А. Кримський, Б. Ларін, П. Филипович та ін.), юристи (В. Грабар, Д. Курський, А. Лівицький, М. Чубинський та ін.), активні громадські діячі (М. Галаган, П. Тучапський та ін.), які склали основу так званого «золотого фонду» України.

Згідно зі Статутом цьому навчально-виховному закладу була присвоєна назва «Колегія Павла Галагана». Крім того, Колегія, як зазначалося в § 1, «перебуває у віданні Міністерства Народної Освіти»[1] та прирівнюється до класичних гімназій, «зараховується до відомства Київського навчального округу, під найближчим покровительством Університету Св. Володимира. Засновнику цієї Колегії надається звання Почесного її попечителя…»[2].

Метою Колегії Павла Галагана було: а) надати деякій кількості бідних

[1] Сведенья о Коллегии Павла Галагана, учрежденной в Киеве. – К. : Типография М. Фрица, 1871. – С. 1.
[2] Государственный Совет. Мнение об уставе Коллегии Павла Галагана в Киеве. 1870 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 59, арк. 1.

молодих людей освітні можливості підготовчі до університету і б) сприяти розвитку самостійної педагогічної справи в Росії шляхом навчально-виховної практики[3].

Вирізняло Колегію з-поміж інших середніх навчальних закладів і те, що діяльність її була направлена не лише на «підготовку молодих людей на університет», але й те, що це був заклад «за допомогою якого Г. Галаган міг досягти тих чи інших цілей, пов'язаних з його громадськими і державними переконаннями»[4].

Колегія Павла Галагана прославилася своїми культурно-освітніми та духовними починаннями. Вона несла в народ знання, формувала національну еліту. Вагомий внесок в історію Колегії зробили ті вихованці, які, незважаючи на важкі й малосприятливі для національного становлення історичні умови, своїм життям і працею створювали наукові, культурні та педагогічні здобутки.

Одним із напрямів навчально-виховної діяльності Колегії було виховання молоді у етнонаціональному дусі (наприклад, дотримання українських національних традицій, вивчення історії рідного краю тощо).

Етнонаціональну ідею підтримували й активно культивували викладачі Колегії Павла Галагана, які були членами різних наукових, культурних, громадських товариств та організацій, мета яких полягала у поширенні освіти серед народу, піднесенні української мови, дослідженні етнографії.

Колегія слугувала втіленням у життя задуму її засновника «поліпшення виховної справи в країні і утвору кадрів освіченої молоді, яка була б міцною твердинею у боротьбі проти бойового полонізму. Яка б протистояла польським впливам. Адже Г. Галаган мав тверду позицію

---

[3] Сведенья о Коллегии Павла Галагана, учрежденной в Киеве. – К. : Типография М. Фрица, 1871. – С. 1; Об учреждении Коллегии Павла Галагана. Роде Галаганов. 1870 г. // ІР НБУВ, ф. І, спр. 6903, арк. 7.

[4] Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1907 года по 1-е Октября 1908 года. Год 13-й. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1908. – С. 10–11.

відносно до польських домагань, надто негативний погляд на польський шовінізм. Ця позиція була його „больным местом" у боротьбі з „воинствующим полонизмом" він віддав не мало сил і коштів»[5]. «Звичайно, найдоцільнішим у такому випадку, – писав А. Степович, – було заснування шкільного закладу на можливо міцних народних основах»[6].

Виходячи із таких позицій Григорія Павловича Колегія Павла Галагана повинна була стати одним із найміцніших осередків у цій боротьбі, і цим пояснюються деякі особливості її Статуту, наприклад прийом галицьких уніатів у таку строго православну школу. Таким чином Г. Галаган думав створити і для Галіції кадри противопольських діячів[7].

В історії та характері Колегії переважали місцеві українські начала, любов та повага до українських звичаїв і традицій, збереження духовності, розвиток інтересу до історії свого краю та народу, бережливе ставлення до історичних пам'яток. Так, Ф. Вовк характеризує Г. Галагана «як одного із не багатьох українських панів, що не лише не стидались свого українського походження, але завсігди маніфестували свої українські симпатії»[8].

«Український характер, – згадував А. Степович, – яким Колегія відрізнялась тоді від інших Київських шкіл, мирно уживався з общеруським тоном, що царював у той час, але її (Колегії) місцева "окраска" давала себе знати тім рухом до українського народолюбства, який захоплював трохи не всіх нас… В. Сиповський, П. Житецький здорово піддержували той дух науки»[9].

Діяльність викладачів Колегії, які підтримували закладену

---

[5] Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана. 30-ті рр. XX ст. Стаття. Автограф // ІР НБУВ, ф. 179, спр. 162, арк. 1.
[6] Там само, арк. 1.
[7] Там само, арк. 1.
[8] Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. / Федір Савченко. – Харків, Київ : ДВУ, 1930. – С. 34.
[9] Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана. 30-ті рр. XX ст. Стаття. Автограф // ІР НБУВ, ф. 179, спр. 162, арк. 1.

фундатором етнонаціональну ідею, також сприяла тому, що багато хто з вихованців у подальшому своєму житті ставали активними діячами наукового та громадського життя країни.

Культурно-громадська діяльність Колегії була тісно пов'язана з Київською громадою, яка внесла пожвавлення в культурно-освітнє життя, запалила новими ідеями національну свідомість народу[10] та зі створеним у Києві з її ініціативи у 1874 р. українським науковим товариством «Південно-Західний відділ Російського географічного товариства», діяльність якого була направлена на вивчення української історії, етнографії, мови, літератури, економіки. За підтримки Громади продовжував виходити заснований у 1882 р. часопис «Киевская старина», який, як вважає Н. Полонська-Василенко, був єдиним друкованим органом української думки на підросійській Україні й енциклопедією історії України[11].

Так, викладачі Колегії П. Житецький, В. Науменко, М. Шульженко, Є. Трегубов, Г. Янчевецький, Ф. Волков, І. Нечипоренко були активними громадівцями. Члени цього товариства переймалися долею простого народу, станом народної освіти. Зокрема, П. Житецький брав участь у створенні Київської громади і в подальшому брав активну участь в просвітницьких та культурно-мистецьких акціях товариства. Громадська діяльність Павла Гнатовича виявлялася переважно у науково-просвітницькій роботі, спрямованій на збереження й популяризацію української культури. Так, у жовтні 1882 року на сторінках журналу «Киевская старина» виходить праця П. Житецького та Г. Галагана «Малорусский вертеп Г. Галагана, с предисловием П. Житецкого».

У 1875 році в «Университетских известиях» друкується його

---

[10] Побірченко Н. С. Питання національної освіти та виховання в діяльності українських Громад (друга половина XIX − початок XX століття) : Монографія / Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2002. – С. 4.
[11] Полонська-Василенко Н. Історія України : У 2 т. − Т.2. − 3-тє вид. / Наталія Полонська-Василенко. − К. : Либідь, 1995. − С. 320.

магістерська дисертація на тему: «Очерк звуковой истории малорусского наречия», яка у 1876 році вийшла окремою книжкою. За свою працю П. Житецький отримав премію імені Уварова Російської академії наук. У 1890 році ученого-педагога було нагороджено другою премією імені Уварова Академії наук за наукову працю «Очерк литературной истории малорусского наречия в XVII и XVIII веках».

Відомий П. Житецький серед учнівської молоді своїми багатьма науковими працями та підручниками. Серед них: «Теория сочинения с хрестоматией» (1895), «Теория поэзии» (1898) та «Очерки по истории поэзии» (1898) та ін., які витримали близько десяти видань, за два останні у 1902 році учений отримав премію Петра Великого[12].

У 1898 році за фундаментальні праці П. Житецького було обрано членом-кореспондентом Російської академії наук. А 30 травня 1908 року рада Київського університету присвоює П. Житецькому вчений ступінь доктора російської словесності[13].

Дебют П. Житецького, як ученого європейського рівня відбувся у 1874 р. на ІІІ Археологічному з'їзді у Києві, де він виступив з дослідженням присвяченим історії створення та мовним особливостям Пересопницького Євангелія. Цією працею національна реліквія України була вперше введена до наукового обігу.

Велику роль Павло Гнатович відіграв у створенні у Києві недільних шкіл. Крім недільних шкіл, він працював викладачем на вчительських курсах, які відкрилися у 1862 р. Разом зі своїми молодими колегами він організував читання публічних лекцій, відкрив громадську бібліотеку і сам виступав як лектор[14]. Також він був одним з ініціаторів та організаторів

[12] Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 1–208.
[13] Перетц В. Павло Житецький. До ювілею 45-літньої наукової діяльності / В. Перетц // Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – № 1–2. – С. 3–38; Плачинда В. П. Павло Гнатович Житецький / В. П. Плачинда. – К. : Наукова думка, 1987. – 208 с.
[14] Побірченко Н. С. Павло Житецький – український вчений, педагог, громадський діяч / Наталя Побірченко. – К. : Пед. думка, 1997. – 36 с.

створення семирічної школи з українською формою навчання, про що згодом писав: «Правда, нічого не вийшло путнього з сеї школи, бо скоро розвіялася вона в смуті життя російського, як незабаром розвіялися і ми всі, що складали товариство»[15].

Викладачі Колегії П. Житецький та В. Науменко очолювали роботу над створенням українського словника і правопису.

Поглиблюючи розвиток просвітництва у 1906 році А. Степович заснував у м. Києві приватну чоловічу гімназію свого імені. 12 вересня вона була відкрита, маючи підготовчий і 1–4 класи. В основу діяльності цього закладу були покладені методи, прийоми, засоби та форми роботи запозичені в Колегії Павла Галагана. Насамперед, це індивідуалізація в справі виховання та навчання юнаків; зосередження на засвоєнні визначеного навчального матеріалу – в класі під безпосереднім впливом і керівництвом викладача; на створенні в школі, по-можливості, більш життєрадісного і піднесеного настрою учнів; шанобливе ставлення учнів один до одного і до чужої власності; чесна і добросовісна робота в школі, як основа для вироблення такого ж ставлення до службової і суспільної діяльності; система стипендій для створення надійної навчальної основи в кожному класі і виставлення оцінок не щодня, а лише по чвертях навчального року (хоча щоденне оцінювання учнів довелося встановити вже з другого року діяльності гімназії) тощо[16].

До наукового Географічного Товариства, яке об'єднало усі свідомі українські сили, входили викладачі Колегії П. Житецький, Є. Трегубов, Г. Янчевецький та і сам Г. Галаган, якого було обрано першим головою Товариства.

Про те, який дух панував у Колегії і як діяльність її фундатора і

---

[15] Казакевич О. М. Громадська діяльність П. Г. Житецького на початку 60-х років XIX ст. / Казакевич О. М. // Наукові записки. – 2001. Том 19. – С. 142 – 145.

[16] Семилетие Киевской А. И. Степовича гимназии / А. Степович. – К. : Типо-Литография Губернского Правления, 1913. – 17 с.

викладачів впливала на вихованців можна судити з того, що, наприклад, перші засідання Географічного Товариства відбувалися «в приміщенні Галагана, в садибі Колегії»[17], там же зберігалися його речі: «наш (Товариства – *О.Ш.*) музей, бібліотека та інше ростуть як з води. Все це поки поміщається у мене, але кімнати наповнені і незабаром ніде буде дітися самому хазяїну»[18].

Закономірним було те, що частина вихованців ставали членами українських Громад та інших громадських товариств. «Деякі з нас, – писав А. Степович, – зробились співробітниками „Старої Громади", яка тоді якраз займалась українським словником, і мені на зібраннях словникових приходилось часто зустрічатись з такими діячами, як гучноголосий Чубинський Павло Платонович (Чуб, як його звали у „Старій Громаді"), В.Б. Антонович, В.Л. Беренштам, Ю.Ю. Цвітковський, А. Андрієвський, К. Михайчук, іноді М.В. Лисенко, М.П. Старицький і ін. Драгоманова М.П. я бачив тільки раза два-три, бо він скоро виїхав зовсім за кордон. Найчастіше збирались у помешканні Ю.Ю. Цвітковського на Несторовській вулиці проти Володимирського собору»[19].

Окрім діяльності в «Громаді» викладачі Колегії були членами інших товариств. Так, П. Житецький, І. Жданов, П. Іващенко, І. Глівенко, В. Науменко були членами Історичного товариства Нестора-літописця, що досліджувало історію, археологію, етнографію, фольклор, народне право, українську літературу. Важливою передумовою організації безпосередньо етнографічних досліджень, які проводилися в Історичному Товаристві Нестора-літописця, була наявність серед його членів людей, які прагнули вивчити й дослідити обряди і традиції, матеріальну культуру українського народу. Імпульсу ж їм надали сама епоха кінця XIX ст., коли етнографія

[17] Савченко Ф. Заборона українства 1876 р. До історії громадських рухів на Україні 1860–1870 рр. / Федір Савченко. – Харків, Київ : ДВУ, 1930. – С. 34, 247.
[18] Там само, с. 305.
[19] Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана. 30-ті рр. XX ст. Стаття. Автограф // ІР НБУВ, ф. 179, спр. 162, арк. 3.

стала одним із критеріїв національного самопізнання[20].

З моменту виникнення в Історичному Товаристві Нестора-літописця, як зазначає М. Дашкевич, велася розробка методики етнографічних досліджень України, розроблялися та складалися для цього програми й опитувальники, оскільки безпосередньо збір «живого» матеріалу є завжди одним із найважливіших джерел поповнення етнографічних знань про населення України[21].

Членами Київського Слов'янського благодійного Товариства, яке проводило значну роботу щодо розширення культурних взаємин з південнослов'янськими народами та організовувало діяльність, спрямовану на збір доброчинних пожертв на підтримку учасників визвольної боротьби слов'янських народів і постраждалих від репресій турецької влади, були А. Степович, Ф. Яреш, В. Куницький.

Водночас Ф. Яреш та О. Гордієвич були членами Товариства Класичної філології і педагогіки, З. Архимович – членом Київського фізико-математичного товариства, А. Степович, В. Рибинський – членами Київського педагогічного товариства взаємної допомоги.

Діяльність Колегії Павла Галагана була відома у наукових колах, громадськості і не лише тим, що про її устрій та життя писалося у періодичних виданнях (наприклад, «Киевской старине», «Киевлянине», «Киевском Вестнике»), але й тим, що вона була «відкрита» для відвідин. Так, Григорій Павлович, як згадував А. Степович, – «любив показувати свою Колегію різним вченим, які приїздили до Києва, наприклад М. Погодіну, М. Максимовичу і іншим з такою метою, щоб ми побачили

---

[20] Микитчук С. П. Історичне товариство Нестора-літописця – осередок етнографічних досліджень Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.) / С. П. Микитчук // Література та культура Полісся : зб. наук. праць / Ніжинський держ. ун-т ім. М. Гоголя. – 2010. – Вип. 57 : Регіональні економічні, релігійні, освітянсько-наукові та культурно-мистецькі проблеми в загальноукраїнському контексті. – С. 220.

[21] Дашкевич Н. Историческая записка о возникновении и деятельности Исторического общества Нестора-летописца по январь 1898 г. / Н. Дашкевич // ЧИОНЛ. – 1899. – Кн. 13. – С. 96.

„живу науку” і пройнялися пошануванням до неї»[22].

Популярною була і домова церква Святого апостола Петра освячена 30 вересня 1871 р. «Наша церква, – писав А. Степович, – приваблювала до себе немало різних цікавих для нас людей, як, наприклад, бував частенько М. Лисенко»[23]. У церкві Колегії вінчався І. Франко (4 травня 1886 року) з Ольгою Хоружинською, сестрою викладача історії Є. Трегубова. Боярином на цьому весіллі був Г. Житецький, який так описав події після цього вінчання: «того ж таки дня пара відбула до Львова. Через пару днів київські жандарми схаменулися і зробили трус у Киричинського, шукаючи галичанина-соціаліста, а попа Симеона Трегубова, що вінчав Франків, покликали на допит, як це він одбув обряд, не маючи від молодого всіх відповідних для того документів»[24].

Багато викладачів та вихователів Колегії були членами різних наукових осередків, брали участь у з’їздах, виставках, курсах. Так, А. Степович був учасником Харківського Археологічного з’їзду, З. Архимович – XI з’їзду дослідників природи та лікарів, з’їзду директорів середніх навчальних закладів, Паризької виставки по навчальному відділу, педагогічних курсів Новозибківської земської управи; Г. Александровський – тимчасових педагогічних курсів у м. Константинограді Полтавської губернії. Організатором педагогічних курсів був В. Рибинський, який керував курсами для народних учителів в м. Козельці (1900). У 1918 р. директор Колегії Я. Колубовський і вихователь А. Макаренко були обранні делегатами від Колегії до «Ради делегатів середньої школи»[25].

Назвемо окремі теми доповідей, з якими виступали викладачі Колегії:

---

[22] Степович А. І. З перших років Колегії Павла Галагана. 30-ті рр. XX ст. Стаття. Автограф // ІР НБУВ, ф. 179, спр. 162, арк. 2.
[23] Там само, арк. 2.
[24] Житецький І. Одруження Франка / Ігнат Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 173.
[25] Книга протоколов правления (с 30 января 1920 г. – школьного Совета) Коллегии Павла Галагана за 8 апреля 1917 – 12 сентября 1920 гг. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 20, арк. 68.

«О славянской секции», «К 100-летию рождения славянского поэта Ф. Преширена», «О Никифоре Дудиче сербском историке (1832–1900)», «Некоторые черты новейшего литературного общения между русскими и сербами» А. Степовича, «Из отчета руководителя занятиями по методике обучения родному языку», «Гоголь и Белинский» Г. Александровського, «Очерк развития методики арифметики» З. Архимовича.

І в самій Колегії в кінці 1871 р. планували відкрити, на честь річниці смерті К. Ушинського Педагогічне товариство, метою якого мало стати читання наукових і педагогічних доповідей, з відкритими для сторонніх відвідувачів заняттями[26]. Думка про створення в Києві педагогічного товариства належала першим вихователям Колегії Павла Галагана з В. Григор'євим на чолі. Товариство передбачалося відкрити на зразок петербурзького (що швидко було закрите). Київські педагоги сприйняли цю ідею схвально. У листі 13 травня 1872 р. В. Григор'єв пише з приводу зборів київських педагогів у приміщенні Колегії Павла Галагана: «В минулу неділю зібралося у нас, у бібліотеці, до 30 осіб майбутніх членів-засновників Київського педагогічного товариства»[27]. Але планам цим так і не вдалося здійснитись. У листі 28 квітня 1872 р. до Г. Галагана директор В. Григор'єв повідомляв таке: «Був я на днях у канцелярії Попечителя і в канцелярії Генерал-губернатора. Ніде не міг добитися ніяких вказівок щодо виправлень у статуті задуманого нами Педагогічного товариства у Києві»[28].

Викладачі Колегії також були активними дописувачами багатьох періодичних видань. У своїх розвідках вони торкалися питань раціональнішого викладання того чи того предмета, оприлюднювали інші

[26] Годичный акт в Коллегии Павла Галагана // Киевлянин. – 1872. – 7 октября (№ 120). – С. 1; Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1898 года по 1-е Октября 1899 года. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1899. – С. 253.
[27] Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1898 года по 1-е Октября 1899 года. – К. : Типография И. И. Чоколова, 1899. – С. 253.
[28] Там само, с. 253.

наукові та педагогічні розвідки. Так, викладач Колегії В. Сиповський був автором численних статей, присвячених науковим та педагогічним питанням, які друкувалися в таких виданнях, як: «Семья и школа», «Русская Школа», «Мир Божий». Особливо багато статей, рецензій та заміток вченого, присвячених питанням педагогіки вміщено у журналі «Женское образование», який він видавав з 1876 р. (з 1892 р. журнал перейменований в «Образование» і видавався до 1909 р.). В. Сиповський у своїх статтях знайомив читачів з багатьма питаннями науково-педагогічного характеру: «Чему и как учить», «Записка об ученических сочинениях», «Экзамены или репетиции», «Образование и школа», «Чего недостает современной школе», «О преподавании истории в средних учебных заведениях», «Педагогические афоризмы и заметки», «О школьной дисциплине», «Значение Петра Великого в истории русских школ» тощо.

Вагомою науковою працею В. Сиповського стала «Родная старина» (вітчизняна історія в оповіданнях і картинках) у трьох томах, в якій була викладена вітчизняна історія, з широким використанням пам'яток староруської літератури. Також важливими були його праці «История Древней Греции в рассказах и картинах» (вийшла тільки перша частина) і «Сократ и его время». Роботу над популярними книгами для народного читання В. Сиповський поєднував з викладанням і виданням журналу, а в 1885 р. Василь Дмитрович був призначений директором училища для глухонімих. На цій посаді, під його керівництвом було складено декілька спеціальних підручників.

Водночас В. Сиповський був активним борцем за освіту російських жінок. З 1878 р. він читав лекції з російської історії на Жіночих педагогічних курсах. Проблеми вищої жіночої освіти висвітлені ним у статтях «Учитель и учительница», «К вопросу о женском образовании и

труде», «Положение у нас вопроса о высшем женском образовании»[29].

Викладачі Колегії у своїй більшості були активними дослідниками у галузі методики навчання та виховання. Так, у галузі виховання цікавими є наукові розвідки директора В. Григор'єва й вихователя В. Сиповського «Выяснение принятой учебно-воспитательной системы» (1871), вихователя І. Екземплярського «О религиозном воспитании детей в семье и школе» (1873), директора С. Шафранова «О воспитании в православно-русском духе» (1875), директора М. Шульженка «Значение школьной дисциплины в деле воспитания» (1877), вихователя і викладача словесності В. Куницького «Значение изучения словесности для нравственного воспитания юношества» (1890) та ін.

Показовими є друковані праці викладачів не лише на сторінках колегіатських журналів «Ежегодник Коллегии» та «Педагогическая мысль», а й в інших газетах та журналах «Русская школа» (директора І. Анненського «Об эстетическом отношении Лермонтова к природе»), «Гимназия» (Ф. Яреша «Коменский – реформатор школьного дела»), «Киевлянин» (Г. Александровського «Первая биография Л.Н. Толстого», «К вопросу о значении и постановке родного языка в нашей школе»), «Журнал Министерства Народного Просвещения» (П. Житецького «Диалог Платона Кратил») та ін.

З метою показати свої досягнення та перейняти кращий досвід, методи, прийоми та форми здійснення навчально-виховного процесу викладачі Колегії брали участь у виставках, стажувалися за рубежем. Так, викладач фізики О. Яницький влітку 1906 р. працював у фізичній лабораторії професора Буті в Парижі, у 1909 р. був відряджений у Німеччину та Англію для ознайомлення з фабриками фізичних інструментів, у 1912 р. працював у фізичній лабораторії професора

[29] Леонтьева Н. Л. В. Д. Сиповский : литературно-биографический очерк / Н. Л. Леонтьева. – СПб., 1911. – С. 30.

Д. Томсона в Кембриджі[30].

У протоколі Правління Колегії від 9 березня 1913 р. зафіксовано питання про список експонатів на Всеросійську виставку м. Києва. Як експонати були представлені: «1. Роботи трьох вихованців кожного класу з різних предметів. 2. Програми з предметів навчального курсу з вказівкою необов'язкових посібників, якими користуються вихованці під час проходження курсу. 3. Необов'язкові реферати вихованців з окремих предметів. 4. Список друкованих праць викладачів і вихователів Колегії. 5. Наукові й педагогічні збірники, видані Колегією Павла Галагана. 6. Список друкованих праць колишніх вихованців Колегії. 7. Таблиці-діаграми, що надають дані про кількість вихованців, що закінчили Колегію, їх наукову і громадську діяльність та інше. 8. Результати практичних занять з фізики і хімії вихованців Колегії[31]. Водночас було прийняте рішення влаштувати виставку експонатів у приміщенні фундаментальної бібліотеки Колегії. Вважалося, що Колегія Павла Галагана, беручи участь у Всеросійській виставці, повинна представити матеріали, що висвітлюють навчальну діяльність закладу, наукові та громадські досягнення вихованців, її значення в історії розвитку російської педагогіки, а також показати матеріальне забезпечення[32]. У 1913 р. Колегія була учасницею фабрично-заводської, торгово-промислової, сільськогосподарської і науково-художньої Всеросійської виставки у Києві, представляючи науковий і навчально-освітній відділ[33]. Після участі Колегії у Всеросійській виставці Правління прийняло рішення виготовити спеціальну вітрину з

[30] О преподавателе математики и физики Михаиле Федоровиче Базаревиче (с января 1896); Александре Николаевиче Яницком (с сентября 1903 г.); а затем В. Н. Короткевиче (5.I.1896–16.12.1918) // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 550, арк. 25.

[31] Книга протоколов правления Коллегии Павла Галагана за 9 января 1913 г. – 14 января 1915 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 18, арк. 8.

[32] Дело об участии Коллегии в Киевской всероссийской выставке 1913 г. и других выставках. 5.01.1913 – 5.11.1913 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 494, арк. 3.

[33] Там само, арк. 1.

експонатами Колегії для розміщення її в одному із виставкових залів[34].

Важливим напрямом просвітницької діяльності Колегії була організація публічних лекцій, які влаштовувались для вихованців у позаурочний час, а також різні читання, бесіди. Бажаною була участь якомога більшої кількості вихованців, вихователів і викладачів. Крім того, оскільки зал Колегії вміщував 100 чоловік, а вихованців було у 1912 році лише 43, то директор просив у начальства дозволу, на відвідання лекцій учнями інших навчальних закладів Києва[35]. У 1912–1913 навчальному році таких лекцій було прочитано 9.

Наприклад у 1910 р. викладач фізики О. Яницький читав лекції з фізики на літніх курсах для народних учителів Полтавської губернії; у 1913 р. читав лекції на літніх учительських курсах у педагогічному музеї Київського навчального округу[36]. Восени 1917 р. було дозволено слухачам однорічних педагогічних курсів при Управлінні Київського навчального округу відвідувати уроки викладача історії І. Балінського. Влітку 1918 р. викладач фізики О. Яницький у фізичному кабінеті Колегії в канікулярний час читав лекції вчителям вищих начальних училищ. У грудні 1918 р. у Колегії викладач фізики В. Короткевич читав лекції ученицям гімназії А.К. Титаренко[37].

Тематика лекцій була різноманітна. Наприклад, у 1912 р. викладачем П. Конським були прочитанні лекції на такі теми: «Краткий очерк истории искусств», «Данте и „Божественная комедия”», «Французский ложно-классический театр»; викладачем М. Марковським – «Тургенев со современной точки зрения», «Островский в новейшей критической

---

[34] Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1912 года по 1-е Октября 1913 года. Год 18-й. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1916. – С. 63.

[35] Дело о внеклассных чтениях и ученических вечерах. 23.05.1901 – 3.03.1917 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 351, арк. 41, 42, 46

[36] О преподавателе математики и физики Михаиле Федоровиче Базаревиче (с января 1896); Александре Николаевиче Яницком (с сентября 1903 г.); а затем В. Н. Короткевиче (5.I.1896–16.12.1918) // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 550, арк. 25.

[37] Книга протоколов правления (с 30 января 1920 г. – школьного Совета) Коллегии Павла Галагана за 8 апреля 1917 – 12 сентября 1920 гг. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 20, арк. 29, 47, 68.

литературе», «Шиллер, как великий гуманист»; І. Балінським – «Лжедмитрий І, его личность и правительственная деятельность»; у 1913 р. викладачем гігієни В. Мач – лекція «О вреде курения»; законоучителем Колегії, протоієреєм М. Нечаєм – «Библейное учение о сотворении мира и современные естественнонаучные теории»; викладачем фізики О. Яницьким – «Частичное строение тел», ілюстрована дослідами і світловими картинами[38]. У 1914 р. викладачем словесності М. Марковським була прочитана лекція про нові течії в російській літературі; вихователь Д. Бурневський прочитав лекцію про значення ідей Лобачевського для наступного розвитку геометрії; директор Колегії П. Конський, використовуючи світлові картини, прочитав лекцію про творчість Мікеланджело і лекцію на тему «Бельгия, ее прошлое и настоящее в искусстве»; викладач німецької мови К. Ланг прочитав лекцію німецькою мовою на тему «Значение и сущность переводной поэзии»; О. Яницький – «Рентгеновские лучи и их применение при лечении раненных»[39].

Вихованці Колегії також відвідували публічні лекції, влаштовуванні різними педагогічними організаціями та навчальними установами. У 1904–1905 роках Київське товариство викладачів природничих наук влаштовувало лекції для учнів старших класів всіх середніх навчальних закладів м. Києва, які відвідували і колегіати[40].

Просвітницька діяльність Колегії, її направленість на вивчення етнографії, втілювалася у здійсненні охоронної функції, зокрема, у збереженні культурної спадщини України. Як уже зазначалося, Колегія мала досить ґрунтовну бібліотеку, в якій, окрім книжкового фонду,

---

[38] Дело о внеклассных чтениях и ученических вечерах. 23.05.1901 – 3.03.1917 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 351, арк. 58, 70.

[39] Отчет о состоянии учебного заведения за 1914 гражданский год // Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 707, оп. 258, спр. 15 б, арк. 24.

[40] Ежегодник Коллегии Павла Галагана. С 1-го Октября 1906 года по 1-е Октября 1907 года. Год 12-й. – К. : Типография С. В. Кульженко, 1907. – С. 19.

зберігалися рідкісні стародруки. Із цінних видань бібліотека Колегії Павла Галагана мала французький енциклопедичний словник Larousse'a, російський енциклопедичний словник видавництва Брокгауза і Ефрона, першодруковане російське видання «Литовського Статуту» 1588 року, рукопис із записами початку XVIII століття та три не надруковані цінні рукописи історії Малоросії в XVIII столітті, які містять в алфавітному порядку «Звание местечкам, селам и деревням, в полках Черниговском, Нижинском и Стародубском положение свое имеющим». У Колегії зберігалась цінна нумізматична колекція. У 1904–1905 навчальному році вона складалась майже із 500 російських монет, 52 російських медалей, 2 кредитних білетів старого зразка, 29 іноземних монет і медалей та шийної відзнаки. До 25-літнього ювілею Колегії було відкрито музей, де зберігалися друковані праці колишніх вихованців.

Бібліотека Колегії та її рідкісні зібрання була відкрита для доступу не лише колегіатів та працівників закладу. Так, у 1919 р. керівництво Колегії дозволило центральному українському кооперативному комітету скористатися рукописами і щоденником покійного засновника Колегії Григорія Павловича для складання записки з історії конгрегації на Україні[41].

Колегія опікувалася Лебединським будинком у Прилуцькому повіті Полтавської губернії, що перейшов у її власність після смерті Г. Галагана. Лебединський дім-музей являв собою пам'ятку архітектури, і був збудований у 1854–1856 рр. українським архітектором Є. Червинським на замовлення Г. Галагана. Він являв собою «старосвітський український панський будинок, пам'ятник старовини, який Г. Галаган влаштував з дотриманням усіх деталей, користуючись порадами і вказівками

[41] Книга протоколов Совета Коллегии Павла Галагана за 28 октября 1913 г. – 25 сентября 1919 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 17, арк. 106.

М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича»[42]. А. Степович писав, що Колегія Павла Галагана обов'язково має «утримувати Лебединський дім-музей у пристойному, який відповідає меті, вигляді і охороняти його від усяких ворожих випадковостей»[43]. У 1917 р. ця «ворожа випадковість», про яку згадував А. Степович, прийшла. Так, у протоколі Правління Колегії від 18 листопада 1917 р. йдеться про те, що будинку і меблям загрожує небезпека з боку молоді с. Лебединець і що необхідно вжити заходи для його охорони. Правління прийняло рішення звернутися до голови правління охорони пам'яток старовини України, щодо охорони «Будинку» від розгрому, а також доручити орендарю забити вікна дошками, для чого дозволити зрубати одне дерево[44].

Правління та Рада Колегії завжди відгукувалися на прохання про допомогу та підтримку установ, які займалися збереженням культурно-історичної та освітньої спадщини. Так, щорічно виділялися кошти на утримання Київського педагогічного музею Цесаревича Олексія[45].

У кінці XIX – на початку XX століття Колегію не оминув студентський рух, який тоді еволюціонував та набирав нових організаційних форм – від гуртків, товариств до партій з політичним спрямуванням. Студенти були серед фундаторів і активу найбільш помітних політичних організацій того часу, творців гасел і програм, під якими відбувався, – як стверджує С. Наумов, – перехід від українофільства до політичної боротьби[46].

Про настрої колегіатів стосовно суспільно-політичних змін в країні М. Галаган писав, що то було більше настроєво-туманна революційність,

---

[42] Василенко В. «Панский будынок» в д. Лебединце, Прилук. уезда Полтав. губ. / В. Василенко. – Киевская старина. – 1895. – № 6. – С. 115.
[43] Степович А. Лебединский будынок / А. Степович // Киевская старина. – 1895. – № 11. – С. 48.
[44] Книга протоколов Совета Коллегии Павла Галагана за 28 октября 1913 г. – 25 сентября 1919 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 17, арк. 67.
[45] Книга протоколов Правления Коллегии Павла Галагана. 1900 –1904 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 1323, арк. 69.
[46] Наумов С. О. Харківська українська студентська громада (кінець XIX – початок XX століття) / С. О. Наумов. – UNIVERSITATES. Наука и просвещение. – 2008. – № 2. – С. 24.

змішана з романтизмом, підвищено загостреним національним почуттям[47].

Вихованці Колегії були членами української громади середньошкільників. Ці події так описує М. Галаган: «Моя революційна наука почалась в українській громаді середньошкільників; членами її були учні середніх шкіл. Зв'язав мене з громадою мій старший товариш по Колегії В. Шарко. Організаційно наша громада охоплювала київські хлоп'ячі гімназії, нашу Колегію, деякі дівочі гімназії, реальне училище та київську духовну семінарію. Розділялась вона на окремі гуртки, в яких були організовані середньошкільники територіально близьких шкіл. Той гурток, до якого належав я, складався з учнів першої, другої й четвертої гімназій та нашої колегії. Серед того більш-менш постійного складу громади середньошкільників з 1900–1902 рр. пригадую собі імена таких своїх колишніх товаришів по громаді: Вадим та Борис Шаркові, М. Болотов, М. Навроцький, Б. Матюшенко, Л. Колесницький, Віктор Чеховський, В. Липинський, Петро Мазюкевич, Настя Грінченківна, М. Косач, С. Драгоманів, Л. Юркевич. В гуртках читали гуртом нелегальні видання, відбувалися різні реферати з дебатами й звичайні товариські сходини. Громада мала свою власну бібліотеку. Але книжки та іншу літературу діставали ми також і від студентської організації»[48].

Характеризуючи діяльність громади, М. Галаган пише, що «якогось певного означеного партійно-політичного напрямку громада середньошкільників з початку мого в ній перебування не мала. Вона була скоріше національною культурно-освітньою організацією, але незабаром цілком ясно означився в ній вплив РУП. Можливо, що це було однією з причин того, що частина членів громади відійшла від неї, не бажаючи переходити з культурництва до політики»[49].

---

[47] Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : [документально-художнє видання] / Микола Галаган. – К. : Темпора, 2005. – С. 92.
[48] Там само, с. 92.
[49] Там само, с. 92–93.

Галаганівці не були активними членами політичних, чи інших організацій, які в той час діяли у колах учнівської та студентської молоді. Сприяли тому устрій Колегії, її демократичний характер (вихованці були з різностанових родин), активна участь викладачів та батьків більшості колегіатів у національному відродженні країни. М. Галаган згадує, що у Колегії вихованці мали «повну змогу знайомитись з літературою, з якою в кого було бажання ознайомитись. Ми могли вільно користуватись доволі багатою бібліотекою самої Колегії, могли добувати книжки й на стороні (і ми добували та приносили їх з собою, в тім числі й нелегальщину). Ніхто не забороняв нам читати те, що ми хотіли, і навпаки, в цьому відношенні йшли нам на зустріч. В Колегії не забороняли нам духовно розвиватись»[50].

Дослідження засвідчило, що заходи Колегії мали освітньо-культурний характер. Як уже зазначалося, у Колегії активно культивувалося естетичне виховання. Колегіати займалися вокалом, грою на музичних інструментах, пробували свої сили у театральних постановках. Літературно-музично-вокальні вечори, які влаштовувалися в Колегії сприяли не лише розумовому та художньому розвитку вихованців, але й були засобом спілкування, знайомства, налагодження приятельських контактів з учнями інших установ. На такі вечори, крім батьків, родичів вихованців, громадських діячів та керівників різних відомств й установ (генерал-губернатора, попечителя Київського навчального округу, колишніх директорів Колегії, начальників Київських гімназій, членів ради Колегії, ректора університету св. Володимира, окружних інспекторів та інших), запрошувалися й учні з інших шкіл, зокрема й жіночих гімназій (тоді влаштовували вечір з танцями). Так, у 1913 р. відбулися: літературно-музично-вокальний вечір, присвячений пам'яті І. Тургенєва; літературно-музичний вечір з танцями; у 1915 р. Колегія влаштувала спектакль за

[50] Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : [документально-художнє видання] / Микола Галаган. – К. : Темпора, 2005. – С. 93.

п’єсою Грибоєдова «Горе от ума»[51].

Також колегіати мали можливість бути запрошеними на різні заходи, які проводилися у середніх школах. У 1912 р., з дозволу Правління Колегії, вони відвідали літературно-музичний вечір учениць Фундуклеївської жіночої гімназії і після закінчення вечора залишилися на танці[52].

Хоч у Колегії панували демократичні настрої, але все ж таки вона прислухалась до розпоряджень, які надходили від попечителя Київського навчального округу. Так, протокол від 10 лютого 1914 р. містить дві постанови про заборону учням середніх навчальних закладів брати участь у танцях на вечорах, що влаштовуються в громадських зібраннях, навіть з добродійною метою; 2) про заборону учням брати участь у ювілейному відзначенні пам’яті поета Т. Шевченка. Постановили: на виконання розпорядження в день ювілею не відступати від звичного роду занять[53].

Етнонаціональне виховання колегіатів, розвиток у них соціально-морального та духовного потенціалу здійснювався і в доброчинні діяльності. У 1914 р. вихованці виявили бажання взяти участь у допомозі пораненим солдатам. Правління Колегії підтримало їх і вирішило, що лікар має прочитати їм лекцію про те, як доглядати поранених і дозволити вихованцям 2, 3 і 4 класів прилучитися до цієї справи[54]. У тому ж таки 1914 р. колегіати висловили бажання записуватися добровольцями в армію. У своєму рішенні Правління наголосило, що, крім бажання, потрібен дозвіл батьків і що за учнем, який іде добровольцем зберігається місце у навчальному закладі[55].

У зв’язку з військовими діями (Перша світова війна) у 1914 р. Колегія,

---

[51] Книга протоколов правления Коллегии Павла Галагана за 9 января 1913 г. – 14 января 1915 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 18, арк. 50.
[52] Дело о внеклассных чтениях и ученических вечерах. 23.05.1901 – 3.03.1917 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 351, арк. 30.
[53] Книга протоколов правления Коллегии Павла Галагана за 9 января 1913 г. – 14 января 1915 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 18, арк. 56.
[54] Там само, арк. 79.
[55] Там само, арк. 87.

відреагувала на клопотання Ніжинського повітового добродійного комітету надати посильну допомогу на потреби війни і виділила 500 руб.; на утримання лазарету Київського навчального округу асигнувала 500 руб.; віддала будинок та флігель в маєтку Покорщина під приміщення для одужуючих солдат[56]. У 1915 р. викладач фізики О. Яницький був відряджений у м. Житомир для установки і організації рентгенівського кабінету у військовому госпіталі[57]. У 1917 р. колегіати влаштовували благодійні літературні вечори з метою допомогти комітету з надання допомоги пораненим і сім'ях запасних при Київському навчальному окрузі, на потреби військово-санітарного польового поїзду Київського навчального округу. Так, було організовано після Пасхи вечір малоруської поезії, з благодійною метою було проведено театральний виступ (постановка п'єси «Лес»). Вихованці брали учать у приготуванні бинтів для поранених в Червоному Хресті[58].

Події 1917 року вплинули на громадські настрої колегіатів та викладачів. Вихованці 4 класу самовільно почали відвідувати збори театрального гуртка, які відбувалися в гімназії Клуссіна в будні дні. Правління негативно відреагувало на їхню поведінку. Але вирішило ніяких рішень щодо покарань колегіатів, не приймати, а заздалегідь зібрати відомості про характер цих зборів і переконувати зацікавлених в цьому вихованців не порушувати своєю відсутністю в будні дні правила пансіонного життя[59].

27 жовтня 1917 р. вихованці 4 класу самовільно пішли з інтернату на

---

[56] Книга протоколов Совета Коллегии Павла Галагана за 28 октября 1913 г. – 25 сентября 1919 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 17, арк. 16.

[57] О преподавателе математики и физики Михаиле Федоровиче Базаревиче (с января 1896); Александре Николаевиче Яницком (с сентября 1903 г.); а затем В. Н. Короткевиче (5.I.1896–16.12.1918) // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 550, арк. 25.

[58] Дело о внеклассных чтениях и ученических вечерах. 23.05.1901 – 3.03.1917 гг. // Державний архів м. Києва, ф. 185, оп. 1, спр. 351, арк. 154; Книга протоколов правления Коллегии Павла Галагана за 25 января 1915 г. – 27 марта 1917 г. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 19, арк. 89.

[59] Книга протоколов правления (с 30 января 1920 г. – школьного Совета) Коллегии Павла Галагана за 8 апреля 1917 – 12 сентября 1920 гг. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 20, арк. 32.

мітинг партії більшовиків, що відбувався в приміщення театру Бергоньє, скориставшись відсутністю чергового вихователя. Як потім повідомляв вихователь, вони скоро розчаровані повернулися, оскільки їм не сподобались виступи і мова мітингуючих ораторів і поведінка слухачів. Вихованці Отроковський, Кондратюк і Лентовський заявили вихователю М. Марковському про те, що вони повинні йти на збори якогось учнівського соціалістичного гуртка; не дивлячись на умовляння вихователя, вони все-таки пішли і повернулися звідти, за заявою чергового помічника вихователя, лише о першій годині ночі[60]. Вихователь І. Балінський, виконуючи доручення Правління, з'ясував, що у місті є лише одна учнівська організація не зв'язана з політикою – Центральний комітет учнівської молоді, куди, крім учнів, входять представники педагогів, батьків, національних організацій[61].

Вислухавши всі повідомлення з цього питання Правління постановило, що через відсутність точних відомостей про дозволені і недозволені організації, а також інтерес молоді до того, що відбувається, доручити вихователю пояснити вихованцям, що самовільно відвідувати мітинги не дозволяється, що на цей раз їх карати не будуть, однак в разі повторення подібного, вони будуть покарані. Насамкінець вихованцям було дозволено відвідувати збори «Центрального комітету учнів у середній школі» за наявності іменного запрошення. Разом з тим вихователю І. Балінському було доручено зібрати відомості про наявні гуртки і організації, а на мітинги вихованців не відпускати[62].

Так само Правління вирішило регламентувати відвідування театрального гуртка в жіночій гімназії, тобто відпускати на збори в будній день раз на тиждень. Водночас було вирішено просити начальницю

[60] Книга протоколов правления (с 30 января 1920 г. – школьного Совета) Коллегии Павла Галагана за 8 апреля 1917 – 12 сентября 1920 гг. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 20, арк. 30.
[61] Там само, арк. 30.
[62] Там само, арк. 30–31.

гімназії влаштовувати збори у приміщенні гімназії у святкові чи передсвяткові дні. А питання про відвідини вихованцями російських, українських та інших гуртків відкласти до повного ознайомлення з їхніми статутами[63].

Не дочекавшись відповіді Правління стосовно того, які відвідувати гуртки та обурившись забороною ходити на мітинги, вихованці вчинили бойкот Правлінню Колегії. Реакція Правління була зрозумілою: запросити для бесіди батьків тих вихованців, що живуть у Києві, якщо після цього бойкот не припиниться, відрахувати з правом подання клопотань про поновлення в Колегії[64].

З'ясувавши характер діяльності різних організацій, гуртків Правління Колегії вирішило дозволити вихованцям відвідувати Комітет російських учнів середніх навчальних закладів м. Києва[65].

Отже, Колегія Павла Галагана була активним учасником культурного, освітнього та громадського життя України. Її викладачі та вихованці брали участь у різних товариствах, опікувалися справами розвитку освіти, культури, історії. Більшість викладачів (П. Житецький, В. Науменко, І. Нечипоренко, В. Сиповський, А. Степович, Є. Тригубенко та ін.) зробили гідний внесок у розвиток педагогічної думки України.

[63] Книга протоколов правления (с 30 января 1920 г. – школьного Совета) Коллегии Павла Галагана за 8 апреля 1917 – 12 сентября 1920 гг. // ІР НБУВ, ф. 120, спр. 20, арк. 32.
[64] Там само, арк. 33.
[65] Там само, арк. 34.